

Кліщів — нове поселення трипільської культури на Південному Бугу

Лісостепова частина Південного Побужжя в IV—III тисячолітті до н. е. була повністю освоєна трипільським населенням. Численні поселення трипільської культури всіх етапів розвитку дають підстави для такого висновку. Вивчення цих пам'яток на території Південнобугзького басейну в різний час займалися М. Ф. Біляшівський, С. С. Гамченко, М. Гімнер, М. Л. Макаревич¹. У післявоєнні роки тут продовжували дослідження М. І. Артамонов, Т. С. Пассек, А. В. Добровольський, В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, П. І. Хавлюк, К. К. Черныш².

Нині тільки у Вінницькій області відоме 121 поселення цієї культури. За останні роки внаслідок розвідок археологічна карта Вінниччини поповнилась новими трипільськими пам'ятками, окремі з яких становлять значний науковий інтерес. До них, зокрема, належить Кліщів Тиврівського району.

Влітку 1969 р. Вінницький обласний краєзнавчий музей розпочав стаціонарні дослідження цього поселення, виявленого на краю великого меандра Південного Бугу, в південно-східній частині с. Кліщів (рис. 1). Поселення, розташоване на надзаплавній терасі лівого берега ріки, має в довжину понад 350, а в ширину — 200 м. На всій цій площі зафіксовано культурний шар, що підтверджує наявність тут залишків великого селища.

Стратиграфія пам'ятки характеризується такими даними.

Культурні матеріали покриті 1,5—2-метровою товщею ґрунту, складеного з пізніх алювіальних і меншою мірою делювіальних повільно акумульованих наносів. Під ними *in situ* містилися залишки будівель, кераміка, остеологічний матеріал, каміння, зернотерки та інші знаряддя праці, а також погано збережені рослинні рештки.

За період 1969—1971 рр. проведені розкопки на площі 1008 м², відкрито шість жител, в тому числі одну напівземлянку, решта наземні. Крім того, в західній частині поселення науковий працівник Інституту геофізики АН УРСР Г. Ф. Загній здійснив магнітну розвідку, яка виявила ще шість жител (рис. 2). Стільки ж жител зафіксовано у південно-східній частині траншеї довжиною 150 і глибиною до 2 м. Таким чином, на поселенні відомо 18 жител, з яких досліджено 6.

¹ С. С. Гамченко. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр. Житомир, 1926; М. Гімнер. *Etudes sur la civilisation prémycénienne.*— *Swiatowit*, t. XIV. Warszawa, 1933, стор. 26—163; М. Л. Макаревич. Археологічні досліді в с. Білий Камінь (Вінницька обл.). Розкопки 1928 р.—Трипільська культура, т. 1. К., 1940, стор. 453—475.

² М. І. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая обл.) в 1948 г.—*Вестник ЛГУ*, 1948, № 11, стор. 177—181; Т. С. Пассек. Трипольское поселение Владимировка.—*КСИИМК*, 1949, вып. 26, стор. 47—56; А. В. Добровольський. Перше Сабатинівське поселення.—*АП*, т. 4. К., 1952, стор. 77, 88; В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич. Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні 1949 р.—*АП*, т. 6, 1956, стор. 134—144; О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках.—*АП*, № 6. К., 1956, стор. 118—129; П. І. Хавлюк. Матеріали к археологической карте бассейна р. Соб.—*КСИА*, вып. 6. К., 1956, стор. 18—21; Е. К. Черныш. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге.—*Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. № 1. Л., 1959, стор. 166—201; В. Н. Даниленко. Неолит Побужжя и вопрос о сложении трипольской культуры.—*КСИА*, вып. 9, 1960, стор. 3—9; його ж. Неолит Украины. К., 1969, стор. 219—238.

Рис. 1. Загальний вигляд поселення трипільської культури поблизу с. Кліщів.

В 1969 р. в південно-західній частині поселення на глибині 2,6 м від сучасної поверхні, прийнятій за нульову, розкопане житло-напівземлянка (№ 1). Заглиблення житла овально-прямокутної форми простягається з південного заходу на північний схід на 12 і з північного заходу на південний схід на 6,5 м. Південна частина розмита водами р. Південний Буг, і контури її не зафіксовані. Конструкція його досить чітко простежувалася у зрізі берегової лінії, особливо в нижній частині. Долівка напівземлянки, покрита тонким шаром глини, в західній частині більш піднята, а в центральній і східній — заглиблена. Вся долівка перекрита гумусом, змішаним з керамікою й іншими знахідками. В південній частині помітні сліди печі, дуже зруйнованої. Найбільш інтенсивні скупчення уламків посуду й кісток тварин, а також знарядь праці були в центральній частині і особливо в південно-західному кутку житла. Загальна кількість знайдених тут уламків становить 4928 одиниць, у тому числі 21 розвал посудин або великі фрагменти, що дало можливість реставрувати їх форму. Переважна кількість посуду виготовлена з досить грубої, жовтуватого випалу глини, без орнаменту.

В житлі № 1 наявні вироби з кулястим тулубом і досить високими вішцями, глина здебільшого світло-коричнева і темно-жовта, заглиблений орнамент має вигляд хвилястих ліній, трикутників та овалів. На знайдених фрагментах він заповнений білою пастою. Посуд з жовтої глини звичайно без орнаменту; незначна кількість його під вінцями прикрашена двома рядами горбків. Як правило, глина добре відсіяна, червона у випалі, значна частина посудин орнаментована моно- і поліхромним розписом (червоною, коричневою і жовтою фарбами).

В землянці знайдено 58 крем'яних виробів та відщепів, що свідчить про виготовлення знарядь праці на селищі; зібрано також 14 крем'яних скребоків, 4 відбійники та кістяний проколювач.

В 1970 р. дослідження трипільського поселення Кліщів було продовжено. Поруч з попереднім розкопом закладено ще два загальною площею 132,5 м² та сім шурфів розмірами 3×1 м, з допомогою яких

уточнена глибина залягання культурного шару в центральній частині поселення. На площі розкопу виявлено наземне житло № 2, розкрито в 1971 р. (рис. 3).

Житло № 2 являє собою складний архітектурний комплекс. На підставі вивчення залишків він характеризується як прямокутник довжиною 19,5 і шириною 4 м, орієнтований майже під прямим кутом до

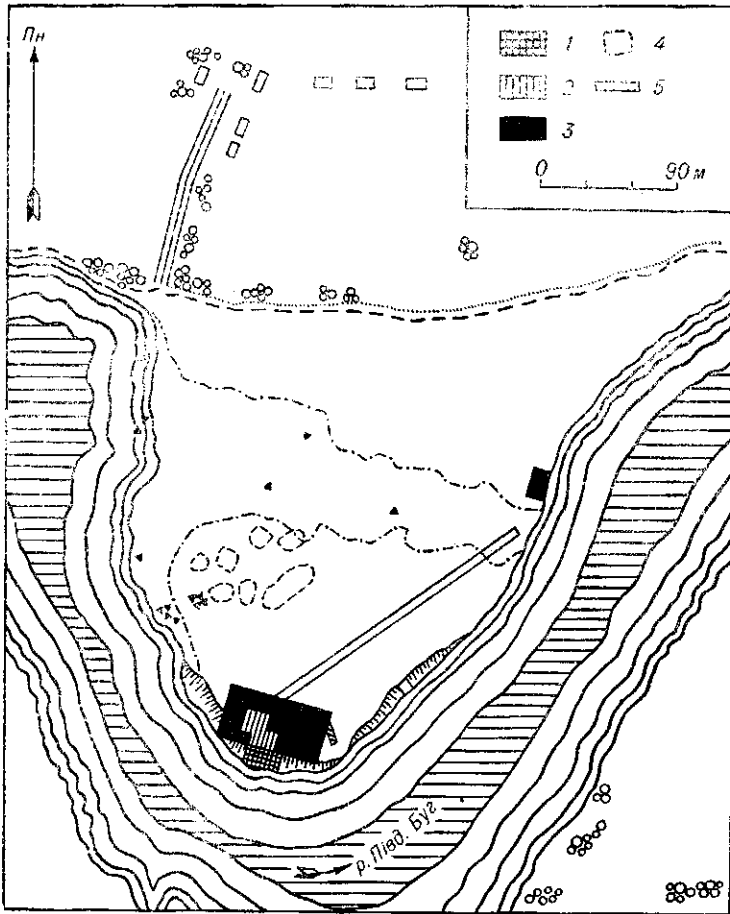

Рис. 2. Топографічний план поселення:

1 — розкоп 1969 р., 2 — розкоп 1970 р., 3 — розкоп 1971 р., 4 — дані магніторозвідки, 5 — траншеї 1971 р., культурні рештки в траншеї (1971 р.).

течії річки, тобто з півдня на північ. В плані простежуються чотири камери. Краще виявлені перша і друга (номерація ведеться від ріки). Третя і четверта камери менш фундаментальні і, напевно, використовувались як сховища для домашнього майна та запасів продовольства.

Найбільш виразною щодо конструкції є камера № 1 загальною площею 24 м^2 ($6 \times 4 \text{ м}$). Вивчення її на місці дало той археологічний еталон, з допомогою якого вперше була одержана можливість більш-менш задовільно фіксувати різні архітектурні розвали, що дуже важливо для розуміння конструктивних особливостей всіх житлових комплексів поселення. Тут добре простежуються поздовжні і поперечні стіни. Особливістю цієї камери є те, що вона добре збереглася. Спостерігається і ряд своєрідних рис, які до цього часу дослідниками майже не фіксувались.

Рис. 3. План житлових комплексів поселення:

1 — обмазка, 2 — кераміка, 3 — каміння, 4 — зерногтерка, 5 — чернінь, 6 — посуд.

Піч містилася в західній частині камери. На південь від неї виявлено розвал особливого типу шириною 1 м, який помітно відрізняється від залишків самої печі. Завал стався в напрямку загального схилу місцевості до ріки, тобто на південь. Під ним залягає давній супіщаний ґрунт, поверхня якого характеризується наявністю домішок каолінізованої глини і досить дрібного піску. Доведено, що така глина походить з прибережної частини русла Південного Бугу. Розвал, очевидно, являє собою припичну частину поперечного простінка. Місцями він налягає на край розвалу печі, склепіння якої осіло на черніть раніше, ніж вправ простінок. Вздовж вісьової лінії розвалу простежується інший розвал площею 0,5 м². Його характеризує глинобитна маса двох типів: каолінізована та з домішками полови. Можливо, він належить до того самого простінка або це залишки якоїсь іншої архітектурної деталі житла.

Піч в плані підковоподібна, витягнута з південного сходу на північний захід. Довжина її до 1,6 м, ширина челюстів 1,2—1,3 і тильної частини до 1,3 м. Від печі *in situ* залишилась значна частина зовнішніх стін, дещо увігнутих до середини. Висота краще збережених ділянок досягає 30 см, що разом з осілим склепінням дає можливість відтворити повну графічну і архітектурну конструкцію печі.

Привертає увагу черніть, вкритий шаром каолінізованої глини товщиною 2—3 см. Він сформований на площині підлоги, і якоїсь субстракції печі тут не простежується. Поверхня череня пального кольору. Склепіння печі споруджено з намулистої глини, що має значну домішку полови. Товщина стінок його до 5 см, в окремих місцях — відбитки дерев'яного (з гілок) каркаса, який згорів в період функціонування печі. Зовнішня поверхня склепіння добре зглаждена, хоч залишків обмазки або штукатурки не зафіксовано. Привертає увагу спеціально оброблений кутній зріз челюсної частини, крім того, вона відрізняється більшою товщиною стінок (10 см). Впадає у вічі те, що, незважаючи на значні розміри челюсної частини, необхідної тут заслінки немає. Нижній зріз склепіння і частина підлоги на його рівні мають сліди повторного обпалення і кіптяви, що дає підстави припускати пожежу житла.

Невеликий розвал у тильній частині печі, ймовірно, відповідає кінцю склепіння. Ближче до правого боку останнього паявії бутові грудки і уламки виліпки з закругленим профілем. Напевно, це залишки димаря, який зсунувся праворуч. Уламки його подекуди завалились на глиняну закопчену обмазку підлоги.

На відстані 1,5 м справа від печі, на рівні долівки, залягає група брусків глиняної обмазки з відбитками колотого дерева. Заслужує на увагу те, що більшість їх витягнута вздовж осі житла. Структурно вони не пов'язуються з добре простеженим розвалом простінка, а також поздовжньої стіни; очевидно, це незначні залишки перекриття стелі, що ввали на долівку.

Описані розвали перекрито прошарком ґрунту товщиною до 15 см, зверху якого залягають бруски обмазки з каолінізованої глини з домішками піску. Цей шар не можна віднести до покриття стелі, бо утворився він останнім. Не належить він і до поздовжньої західної стіни, тому що в ній саме в цьому місці спостерігається розрив більше 1 м, тому розвал легше пов'язати з поперечною стіною, яка досить довго стояла в вертикальному положенні. Цьому сприяло і те, що під розвалом було каміння, використовуване як підставки для стовпів.

У північній частині наявне інше скупчення залишків, довжина якого 1,3 м; верхня точка залягає на глибині 1,62 від репера, а нижня — на 1,8 м. В останній на глибині 1,8 м від умовної поверхні виявлено гніздо з чотирьох невеликих каменів, що виконували роль підставок під стовпи на середній осі житла.

На відстані 4 м на північ від цієї камери був верхній (вищий) кінець другого розвалу, що залягає на глибину 1,7 м. Ширина його місцями сягає 1 м. Нижча частина заглиблена на 1,8 м від умовної поверхні. Обидва розвали відповідають простінкам. Фактично вони простежуються на всій площині між відповідними ділянками поздовжніх стін. Глибина залягання обох розвалів свідчить про те, що підлога першої

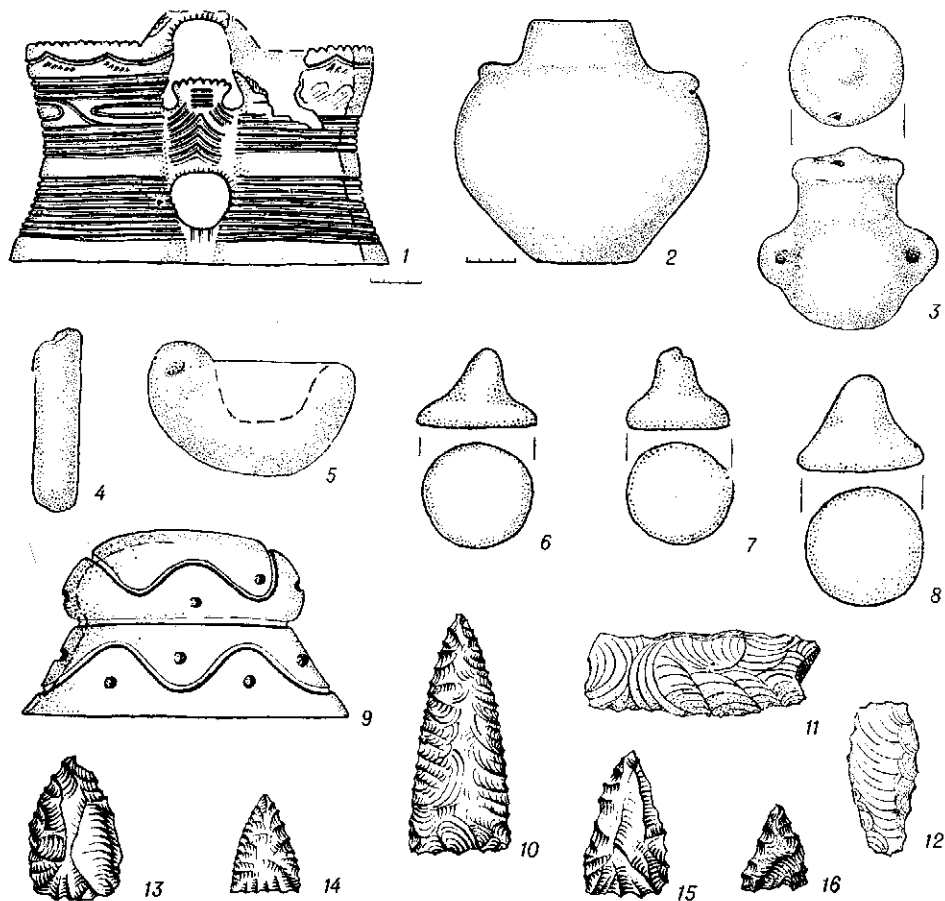

Рис. 4. Виявлені матеріали з поселення:
1—9 — кераміка, 10—16 — кремій.

камери нижча від другої на 35 см. Це підкреслюють і архітектурні та археологічні особливості обох камер, конструктивно незалежних одна від одної. В другій камері (розміром 3,75 × 4 м) знайдено дві цілі біноклеподібні посудини, одна з яких оздоблена «рослинним» орнаментом, а також цілу неорнаментовану посудину з сірої глини, яка мала плавно закруглені боки, звужені й витягнуті вінця, шийку з перехватом. Вона нагадує кулясту амфору (рис. 4, 1, 2).

В північно-східному кутку камери також наявні залишки майже підковоподібної печі, зокрема її черинь, середня частина якого залягає на глибині 1,67 м, верхня — 1,65, а шийка — 1,77 м. Черинь добре збережений, компактного залягання. Загалом це свідчення того, що середня його частина була зроблена опуклою ще в давнину і що поверхня долівки нахиллялася в південному напрямку.

Справа від лівого простінка *in situ* виявлено унікальний предмет — глинобитне «корито» розмірами 92 × 62 см, витягнуте вздовж вказа-

ного простінка і вставлене в спеціальну невелику врізку в підлозі камери. Збереглися стінки «корита», які в висоту сягають 15—18 см. Мабуть, воно використовувалося як сховище для різних продуктів. Поряд з ним знайдено дитячу іграшку — брязкальце з двома вушками і горошиною всередині (рис. 4, 3). Тут же трапилися глиняний, добре випалений валик довжиною 5 см і ще дві дитячі іграшки — мініатюрні чашечки, одна з яких має невелике вушко (рис. 4, 5, 6).

В камері знайдено і шоломоподібну посудину, окрему цілу піалу з заглибленим хвилястим орнаментом, пошкоджену стилізовану статуетку, виготовлену з добре відсіяної глини, глиняне прясло і три невеликі фішки (рис. 4, 7—9). Знарядь, за винятком розбитої крем'яної шліфованої сокири, тут не виявлено.

Третя камера невелика, розміри її $2,75 \times 4$ м, вона чітко відділяється від поперечної стінки другої камери, а на відстані 2,75 м на північний захід добре простежуються ще одна поперечна стінка і залишки від стовпів.

Найбільшою була четверта камера — 7×4 м. На цій площі, за окремими винятками, печини майже немає, хоч подекуди і залишилися поодинокі видовжені бруски з неї, які орієнтовані майже під прямим кутом щодо поздовжньої стіни. Колись тут була дерев'яна стіна з незначною глиняною обмазкою.

Незважаючи на те, що в камері № 4 майже відсутні глиняні розвали, в ній наявна велика кількість керамічних виробів, особливо посуду побутового призначення.

Привертає увагу знахідка унікального цілого горщика грушеподібної форми, з складним лінійно-стрічковим орнаментом. Горщик був у середній частині камери на відстані 1 м від слідів західної стіни.

Зупинимося на характеристиці поздовжніх та зовнішніх поперечних стін житла. Опис цих деталей, важливих для пізнання комплексу в цілому, ґрунтується на аналізі конкретних архітектурних залишків, розгляді їх аналогій закономірностей в руйнуванні пам'яток тощо.

Поздовжні і поперечні стіни житла завалювались до середини комплексу, на площину долівки, і тому грубо згладжена зовнішня поверхня (штукатурка) добре простежується. На внутрішній збереглися сліди розколотих плах і лози.

Як уже зазначалося, по довгій осі житло орієнтоване з півдня на північ. В південній його частині, точніше, в південно-східному і південно-західному кутках, а також у центрі поперечної стіни впали на внутрішній бік. Розвал південно-східного кутка — це залишки 15 брусків печини від стіни. Всі вони орієнтовані до середньої частини житла. Половина плитчастих брусків зовнішньою стороною повернута догори, а решта з відбитками плах і хмизу — донизу. Виміри цеглин та врахування товщини дерев'яного каркаса приводять до висновку, що стіни тут були завтовшки до 30 см. Другий розвал також впав на інтер'єр житла. Він являє собою досить значний блок площею близько $1,4$ м², який лежить згладженою поверхнею догори, а чорною, дуже закуреною попелом — донизу. Все це свідчить про те, що розвали належать до системи поперечних стін.

Від крайньої південно-східної точки кута, який розділяє другу і третю камери, на 6,4 м добре простежується поздовжня стіна. Вона складалась з окремих брусків, покритих обмазкою. У розвалі є цеглини, покладені не поперек, а по лінії поздовжньої стіни. Це в свою чергу вказує на таку обставину: дерев'яні плахи монтувались не вертикально, а горизонтально щодо системи будівлі. Це ускладнювало будівництво, але й сприяло конкретнішому виявленню конструктивних особливостей стін і певною мірою вказувало на їх габарити.

Важливою рисою конструкції є наявність гнізда з 80 обпалених ка-

менів граніту гнейсового походження, яке знайдене в північному кінці східної частини стіни.

Західна поздовжня стіна першої та другої камер була в дуже пошкодженому стані. Тут зафіксовані лише окремі прокопчені уламки плиток, що під прямим кутом падали на долівку в напрямку внутрішньої частини житла.

На південь від південно-західного кута другої камери, на ділянці шириною близько 1 м зовсім немає архітектурних залишків — напевно, тут були двері.

Вивчення брусків обмазки з відбитками дерева, знайдених на північ від описаного дверного прорізу, свідчить про наявність у цьому місці стіни з дерев'яним каркасом.

Там, де проходила поздовжня східна стіна камери № 3, спостерігається скупчення камення (п'ять — вісім гранітно-гнейсових уламків) на віддалі 2 м від подібного гнізда каменів, згаданого вище. Це підлягає сумніву, що обидва гнізда були пов'язані архітектурно і в них стояли вертикальні стовпи на ділянці або дверного проходу, або підвищеної частини стіни. На північ вона простежується на 1,2 м у вигляді грудок обмазки з домішками шовови; на відстані 0,7 м від названого розвалу була гнейсова плитка, яка відповідала місцю стовпового гнізда.

Житло № 2 споруджене на природній поверхні, не запланований під будівництво. Встановлено, що припична південна поперечна стіна (камера № 1), вірніше, її розвал, залягає на глибині 1,77 м, в той час як відповідна крайня точка житла на півночі (камера № 4) заглиблена на 1,53 м, тобто з підвищенням на 24 см.

Характеризуючи інші житла, зупинимося на їх основних архітектурних і господарсько-нобутових особливостях.

Житло № 3. Культурний шар його відкритий в південно-західній частині розкопу (1971 р.). Житло розташоване над обривом берега р. Південний Буг і значна його частина пошкоджена водами. Зараз залишки простежуються на площі $7,5 \times 3,75$ м, тобто воно займає ділянку 28 м^2 . Глибина залягання культурного шару сягає від 1,31 до 1,54 м. Виявлено залишки поздовжніх і поперечних стін, сильно зруйновану піч. Тут також знайдено одну зовсім цілу посудину і кілька уламків.

Особливий інтерес становить мініатюрна прибудова до печі у вигляді погрібця розмірами 50×40 см, висотою 25 см, викладеного з плиток випаленої глини. В ньому стояла на дні зовсім ціла посудина, орнаментована заглибленими послідовними смугами у вигляді стилізованої змії (рис. 4, 10).

З числа інших знахідок виділяється камінь, розміром $30 \times 15 \times 10$ см. Він використовувався як зернотерка і лежав робочою згладженою поверхнею донизу.

Житло № 4 являє собою прямокутник ($14,6 \times 4$ м). Розташовано воно на відстані 4 м від житла № 2 в південно-західному напрямку. На відміну від інших будівель, в ньому добре простежуються всі приміщення та їхній інтер'єр. Після розчистки виявилось, що архітектурний комплекс включає три камери з глинобитними стінами і одну добудовану легкої конструкції.

Камера № 1, розмірами $3,7 \times 4$ м, розташована в південно-західній частині житла. Тут виявлена добре збережена піч, аналогічна описаній вище (з камери № 1 житла № 2). Довжина її 1,6, ширина 1,3 м. Зовнішні стіни збереглися висотою до 18 см. Склепіння, що має форму арки, завалилося на чернь. В південній частині камери, між пічкою і поздовжньою південною стіною, знайдені розвали чотирьох горщиків та численні кістки тварин, а на протилежному боці печі — п'ять посудин.

Важливими знахідками є також дві великі круглі відтяжки від ткаць-

кого верстата: їх діаметри до 0,13, а отворів — 0,22 м. За 2 м на південь від них лежить глиняний диск діаметром 0,58, товщиною 0,07 м. Він сформований з окремих добре випалених валиків і нагадує перевернуту сковороду. Зверху також була невелика відтяжка, діаметр якої 6,2, а її отвору — близько 1 см.

На відстані 1,5 м на захід від цього місця стояло глиняне корито розмірами 0,82×0,78 м, від якого збереглося дві третини. В глині є домішка полови злакових. Висота бокових стінок 0,15, товщина 0,04—0,06 м. Біля корита наявний невеликий горщик, всередині якого був оброблений камінь округлої форми.

Всі названі предмети знайдені *in situ*, а між ними добре простежується вільна ділянка — 7 м². Це дає підставу для висновку, що камера № 1 мала спеціальне виробниче призначення — використовувалася для ткацьких робіт. Привертає увагу й те, що на північ від місцезнаходження відтяжок залягає розвал внутрішньої поперечної стіни. Вона суцільним масивом впала на долівку з розривом 0,8 м на відстані 1 м від східної стіни житла, де, напевно, були двері в камеру № 2.

Враховуючи велику науково-пізнавальну цінність описаного комплексу з метою повної його реконструкції, що камеру разом з інвентарем законсервовано, за винятком зібраних посудин, на місці яких залишені спеціальні пластинки з позначенням глибин.

Камера № 2 розмірами 3 × 4 м. В ній простежується піч довжиною 1,7 і шириною 1,3 м. На долівці викладено підвищення з товстих плиток (до 5 см), виготовлених з глини і каоліну. Зверху насипано шар землі з піском товщиною 15,2 см, а на ньому споруджено черінь напівовальної форми, з добре випаленої глини, в якій є домішки злакових і каоліну. Стінки печі не збереглися, зате в західній частині є залишки димаря, чітко позначені слідами обпаленої глини. Крім того, біля внутрішньої перегородки між камерами помітні сліди череневого підвищення (глина з домішкою каоліну). Воно, певно, використовувалося як місце для зберігання посуду, бо саме тут, під розвалом склепіння печі і стін (поперечної та східної поздовжньої), виявлено шість розбитих посудин та значну кількість фрагментів. Знайдено також п'ять округлих каменів і одну велику крем'яну стрілу (рис. 4, 11) в обмазці припичної частини житла.

За 3 м на захід від першої поперечної стіни внаслідок детальної розчистки виявлено другу. Про це свідчать залишки печини з відбитками дерев'яних гілок малого діаметра, а також скупчення невеликого каміння, що клялося під основу стінки.

Камера № 1 за розміром така сама, як і № 2. Стіни її завалились до середини житла. Тут немає печі та інших деталей. Водночас знайдено велику кількість битого посуду, в тому числі товстостінні миски, невеликі горщики червоного кольору та ін. Серед знахідок є 300 г вохри, значна кількість кісток тварин, а також 20 відщепів і 1 вкладиш до серпа.

У камері № 4, розміри якої 4,8 × 4 м, виявлено багато керамічних виробів і кісток тварин. На подвір'ї цього житла поблизу камери № 4 знайдено ще два вкладиші до серпів (рис. 4, 12, 13). Житло № 5 розташоване між № 2 та № 6 в центрі розкопу. Воно витягнуте з півдня на північ і має форму прямокутника довжиною 19,5 м та шириною в південній, середній і північній частинах — 4 м. Цей комплекс складається з чотирьох камер; в двох з них (№ 1 та № 2) відкрито добре збережені печі. Більшість архітектурних залишків також непогано збереглися.

В житлі виявлено велику кількість побутового посуду, в тому числі тонкостінного та товстостінного, трапляється і мальована кераміка. Крім того, є багато скребків, три вкладиші до серпів, дві ножевидні пластинки та чотири наконечники до стріл (рис. 4, 14—16).

Житло № 6. Виявлене в східній частині розкопу 1970 — 1971 рр. Орієнтоване під прямим кутом до сучасної течії Південного Бугу, тобто майже з північного сходу на південний захід. Житловий комплекс являє собою дві основні групи знахідок: кілька типів архітектурних залишків самого житла (розвали печей, стін) та різноманітний побутовий і господарський інвентар.

Археологічні залишки обох цих категорій утворюють досить компактний масив, витягнутий з півдня на північ на 10,8 м при ширині 4,2 м в середній частині.

Розчистка всього комплексу допомогла виділити дві камери з глинобитними стінами та печами, а також дві камери, напевно з дерев'яними стінами. Будівлю споруджено на давній денній поверхні, що мала нахил до південної, надрічкової частини. Тут, на глибині 1,62 м, знайдено розвал великого піфоса, в той час як рівень підлоги в середній частині житла залягає на глибині 1,82 м від умовної поверхні, а крайня прибережна південна точка становить 1,94 м. Таким чином, нахил долівки до ріки досягає в надбережній частині 30—32 см.

Одна з особливостей житла № 6 — наявність великих розписних амфор, повністю реставрованих, а також піфосоподібних горщиків для збереження зерна.

Під час розкопок знайдено близько 8000 уламків давнього посуду, в тому числі 16 майже цілих посудин, і реставровано ще 28. Вся кераміка за зовнішніми та функціональними ознаками поділяється на такі групи:

1. Посуд, виготовлений з суміші глини червоного і частково сірого кольорів, з домішками шпату та товченої черепашки. В орнаменті переважає рельєфна заглиблена лінія у вигляді хвилі. Цю групу становлять вироби з округлим дном і видовженими, витягнутими вінцями (рис. 5, 1—3).

2. Посуд, вироблений з високоякісної відмуленої глини, добре випалений. Переважає біохромний та поліхромний розпис. Як правило, натуральний фон розмальовувався червоною, коричневою, чорною та білою фарбами. Орнамент нагадує рослинний і має вигляд листків, стилізованих пуп'янків. Трапляються амфороподібні вазы зі звуженим дном, витягнутою догори шийкою, аналогії яким в інших трипільських поселеннях Побужжя не відомі (рис. 5, 4). Розпис покриває всю вазу, відзначається витонченістю та динамічністю. Безсумнівно, ці амфори використовувалися трипільцями для збереження рідких та сипких припасів. До цієї ж групи належать і розписні миски-вази (рис. 5, 5), а також піалоподібні посудини з ручками, частина яких прикрашена заглибленим орнаментом, залитим білою пастою (рис. 5, 6, 7), глечики та миски, подібні за своєю формою до сучасних.

3. Кухонний грубостіпний посуд. Глина сіра з дрібним просіяним піском, а також шматочками слюди. Типовий, так званий перлинний орнамент, розташований нижче вінець. Детальним аналізом керамічних виробів цієї групи виділено п'ять реставрованих горщиків з жител № 2, 4 — 6. Посудини такого типу великих розмірів. Так, горщик з житла № 5 має висоту 26, а ширину 31 см. До цієї групи належать і піфосоподібні, великих розмірів, плечисті посудини для зберігання зерна, висота їх сягає 60 см при ширині в середній частині 40, а в нижній — 25 см. Вони законсервовані в житлі № 6 (рис. 6, 1—6).

4. Кераміка, виготовлена з жовтої та сірої глини, з домішками піску та товчених черепашок. Частина посуду слабо випалена, має сліди ручного обробітку поверхні й з допомогою штампа. Особливий інтерес становить посудина з вузькою шийкою (житло № 2) і тулубом кулястої форми.

5. Біноклеподібні тонко- й товстостіпні посудини з червоної та жовтої глини. На селищі їх знайдено дев'ять. Більшість їх орнаменто-

вана. Найбільш характерними є біноклеподібні тонкостінні посудини з червоної у випалі відсіяної глини; обидві «труби» у них майже циліндричної форми, верхні та нижні вінця дещо розширені, з'єднані ручкою й перетинками. Всі ці деталі прикрашені складним лінійним орнаментом.

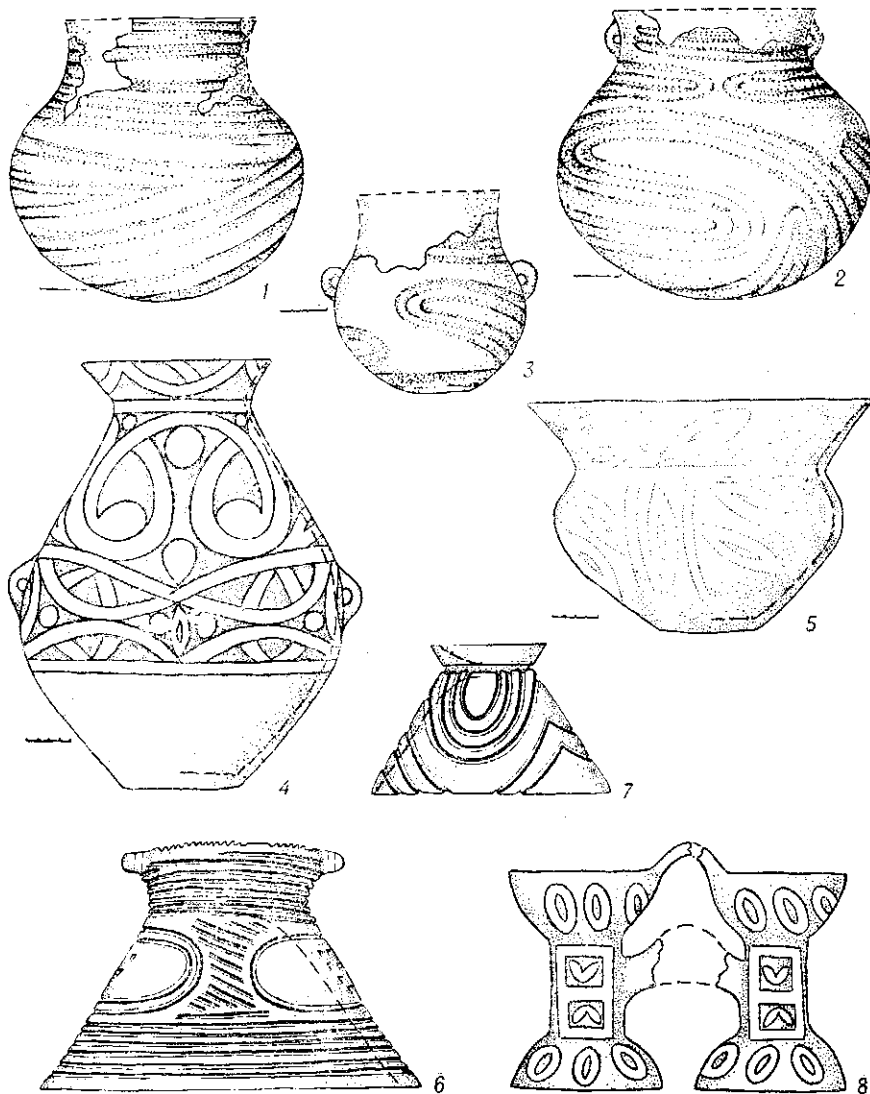

Рис. 5. Посуд з поселення Клішів (1—8).

Другий «бінокль» виготовлений з високоякісної жовтої глини, дуже обпалений, в нижній частині майже до чорного кольору. Тулуб прямий, верхні та нижні вінця лійкоподібні, видовжені, з'єднані перетинками. Орнамент «рослинний» (рис. 5, 8).

6. Значна кількість невеликих, іноді мініатюрних посудин, що були дитячими іграшками чи мали культове призначення. Серед них виділяється горщечок з двома вушками. Шийка його заліплена глиною, і в цьому місці, можливо, був прикріплений держачок. Іграшка добре випалена, в її середину вкрито камінець. При струшуванні чути досить гучний звук. Поруч з нею знайдено добре випалений глиняний валик довжиною 5 см (можливо, саме він був прикріплений до іграш-

ки і правив за держачок), а також глиняну мисочку з вушком, висо-
тою 2 см.

7. Керамічні вироби представлені антропоморфною пластикою: в
житлі № 1 (1969 р.) знайдено чотири глиняні статуетки, а в житлі
№ 2 (1970 р.) — уламк від однієї статуетки та зображення барана
(рис. 7, 1—3). Крім того, в житлі № 1 виявлено глиняний хлібець, а в

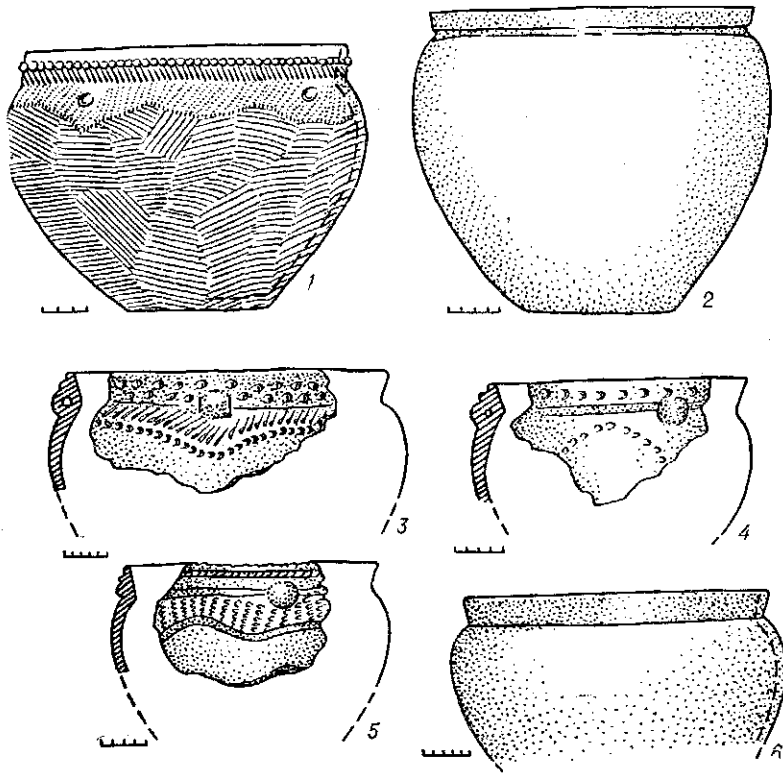

Рис. 6. Кухонний грубостінний посуд з поселення Кліщів (1—6).

№ 2 — три фішки, які, безумовно, являли собою фігури типу сучасних
шашок.

У відкритих житлах та в їх наддвірних місцях знайдено 191 зна-
ряддя праці: 9 вкладишів до серпів, 9 ножевидних пластинок, 9 након-
ечників до стріл, 3 шила, в тому числі 1 мідне, 3 проколки, 2 лопци-
ла, 1 відбійник, 7 скребків, 4 бруски для тсіння, 8 зернотерок, в тому
числі 3 цілі, 1 грузило, 3 відтяжки від ткацького верстата. Крім того,
виявлено 90 відщепів, 6 заготовок для наконечників стріл та 1 мідну
шпильку.

Серед знахідок особливий науковий інтерес становлять дев'ять
вкладишів до серпів, причому чотири з них зафіксовані в житлі № 4,
де простежується й інший цінний інвентар, зокрема залишки від вер-
стата та порівняно великий (0,82 м довжиною і 0,78 м шириною) прист-
рій для сушіння і зберігання зерна. Вкладиші до серпів мають довжи-
ну від 27 до 49 мм і ширину від 16 до 19 мм та характерні сліди зало-
щеності від роботи. В житлі знайдено п'ять округлих камнів для ме-
тання та ін.

На подвір'ї житла № 4 в 1971 р. трапилися шило довжиною 3,7 см
з загостреним кінцем і сплющеним протилежним кішцем для закріп-
лення в руків'ї та шпилька з петлеподібною голівкою (рис. 7, 4, 5). Ана-
логію цим металевим матеріалам ми маємо в трипільських пам'ятках

етапу В I: Ізвоар, Хебешешті, Фрумушіка, Нові Русешти, Поливанів Яр³.

Рис. 7. Антропоморфна пластика (1—3) та металеві вироби (4, 5) з поселення Клішів.

Велике значення має й остеологічний матеріал. Зібрано 1138 кісток тварин. Виявлено 149 тварин, у тому числі:

свійські	дикі	дрібнокопитні—2
бик—26	олень звичайний—9	копитні—9
свиня—70	козуля—7	хом'як—1
коза або вівця—8	свиня—2	ховрак—1
кінь—3	бобер—3	вовк—1
собака—1	заєць—2	риба—3
кіт—1		

Таким чином, з визначених особин 70,4% становлять свійські тварини. Це свідчить, що важливою галуззю господарства поселення Клішів було скотарство.

Поселення має винятково важливе значення для загальної характеристики розвинутого трипільля на Південному Побужжі. Воно належить до періоду В I — В II і синхронне з пам'яткою Кукутені А — В I (Корлетень). Деякою мірою аналогії керамічним виробам ми знаходимо на трипільському поселенні Заліщики на Дністрі⁴. Хронологічно ця пам'ятка йде за Сабатинівкою I. Серед кераміки є чимало близьких аналогій з поселенням П'янішково⁵.

Разом з тим Клішів характеризується і суттєвими особливостями. Так, він є, безперечно, аграрним поселенням, що виникло на прадавньому полі, де, можливо, застосовувалася первісна іригація. Це підтверджує наявність такого археологічного матеріалу, як дев'ять вкладишів до серпів, а також спеціальні великі зерносковища. В архітектурі житлових комплексів спостерігається поєднання фундаментальних глинобитних будівель і прибудованих дерев'яних приміщень та наявність

³ Н. В. Рындина. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М., 1971, стор. 114, 115, 118, 119, 140, рис. 25, 27, 31.

⁴ Н. М. Виноградова. Памятники переходного типа Триполья в I—В II в Поднестровье.— СА, 1972, стор. 42—44, рис. 2, 4, 5; 3, 1—6.

⁵ M. Himner. Études sur la civilisation...— Swiatowit, t. XIV. Warszawa, 1933, стор. 26—163.

тільки обмащених підлог, печей особливих конструкцій з коробчастим склепінням та димарем. Керамічний матеріал також має характерні риси: по-перше, значне поширення великих посудин для зберігання зерна; по-друге, типовість амфороподібних виробів; по-третє, значна кількість (близько 50) мініатюрних посудин, що, безумовно, використовувалися як дитячі іграшки.

и. и. ЗАЕЦ

Клищев — новое поселение трипольской культуры на Южном Буге

Резюме

В статье изложены результаты исследования памятника трипольской культуры — Клищева на Южном Буге, относящегося к переходному периоду В I—В II. Учитывая, что до настоящего времени не были известны трипольские памятники, непосредственно следующие за Сабатиновкой I, в этом аспекте поселение имеет особую ценность.

Полученный археологический материал (девять вкладышей для серпов, наличие больших зернохранилищ и крупных сосудов для хранения зерна) дает основание сделать вывод о том, что Клищев представляет собой аграрное поселение, возникшее на древнем поле, где, вероятно, применялась примитивная ирригация. Кроме того, наблюдаются особенности в архитектуре: сочетание фундаментальных помещений с пристройками к ним, наличие только земляного пола без специального глинобитного фундамента, а также печей своеобразных конструкций с коробчатым сводом и дымоходом.

г. л. ЄВДОКИМОВ, в. г. ЗБЕНОВИЧ

Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінниччині

В 1969 р. під час розвідки в зоні затоплення майбутньої Могилів-Подільської ГЕС на Середньому Дністрі, поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області, було виявлене поселення, матеріалам якого притаманні виразні риси нижньодунайської неолітичної культури Боян. В 1970 р. пам'ятка була додатково обстежена загоном Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР*.

Поселення розташоване на південно-західній околиці села, трохи нижче гирла р. Жван, лівої притоки Дністра, і займає західний схил та вершину горбоподібної ділячки першої дністровської тераси**. Вздовж берега воно тягнеться на 110 м, ширина його (від краю тераси до зворотного схилу пагорба) 130 м.

Зачистка зрізу виявила такі нашарування: 0—0,3 м — гумус, 0,3—1 м — брунатний гумусований суглинок, нижче — жовтий суглинок. Культурний шар, потужність якого досягає 0,6—0,7 м, починається з глибини 0,3 м і містить значну кількість уламків посуду, кістки, кремінь, стулки черепашок.

Для визначення збереженості культурного шару та пошуків житло-

* Керівник експедиції С. М. Бібіков.

** На вершині пагорбу і його зворотних схилах зібрано порівняно невелику кількість уламків столового та кухонного трипільського посуду й крем'яні знаряддя праці. Очевидно, тут було поселення, яке попередньо можна віднести до початку пізнього етапу культури.